

УДК 061:[316.343-057.4](477.75-21=161.2)

DOI: 10.30840/2413-7065.2(83).2022.259388

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СЕВАСТОПОЛЯ «КОБЗАР» НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Антон БОЖУКorcid.org/0000-0002-8247-1257

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. Дослідження присвячене питанням часу виникнення, періоду і форм існування та змін керівництва організації української інтелігенції «Кобзар», заснованої на початку ХХ століття в Севастополі та пов'язаної з ім'ям інженера Левка Мацієвича, що був у зазначений період одним із найвидатніших активістів українського національного руху в місті. За наявними даними, конспіративна організація «Кобзар», ще не маючи на той час назви, постала в 1901 році на основі самодіяльного робітничого театру в Народному домі Севастополя, що діяв як гурток любителів українського драматичного мистецтва під режисурою Левка Мацієвича та Олександра Коваленка. Члени організації заснували відділення серед службовців порту та гарнізону Севастополя, в подальшому долучившись до українізації місцевих військових частин. Організація могла мати причетність до об'єднаної автономної громади Севастополя, що входила до Загальної безпартійної української організації. За наявними даними, у 1905–1906 рр. організація «Кобзар» або розпочала легальну діяльність під керівництвом Левка Мацієвича, або взагалі будь-яку, проте дані з життяпису самого Мацієвича за 1906–1908 рр. не дають можливості стверджувати, що він керував організацією «Кобзар» чи взагалі займався громадською діяльністю в Севастополі. З 1905–1907 рр. гурток «Кобзар» був осередком українського національно-громадського руху, що об'єднував військовослужбовців Чорноморського флоту та цивільних мешканців Севастополя. У березні–квітні 1917 р. фактично всі члени організації «Кобзар» увійшли до Головної Ради Української Чорноморської Громади. В подальшому, існуючи в різних формах в умовах німецького, більшовицького, денікінського та врангелівського панування в Криму, українська національна формація Севастополя припинила своє існування наприкінці 1920 року зі встановленням радянської влади на півострові.

Ключові слова: Крим; Севастополь; організація «Кобзар»; українська інтелігенція; Левко Мацієвич.

TO THE QUESTION OF CHRONOLOGY OF THE ORGANIZATION OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA OF SEVASTOPOL "KOBZAR" AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Anton BOZHUK

Candidate of Philological Sciences,

senior research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. The study is devoted to the question of time, period and forms of existence and changes in the leadership of the organization of the Ukrainian intellectuals "Kobzar", founded in the early twentieth century in Sevastopol and associated with the name of engineer Levko Matsiievych, who

© Божук А.

was one of the most prominent Ukrainian activists of national movement in the city in said period of time. According to available data, the secret organization "Kobzar", nameless at the time, was founded in 1901 on the basis of an amateur workers' theater in the People's House of Sevastopol, which operated as a group of Ukrainian dramatic art lovers under the direction of Levko Matsiievych and Oleksandr Kovalenko. Members of the organization established branches among the employees of the seaport and garrison of Sevastopol, later joining the Ukrainianization of local military units. The organization could be involved in the united autonomous community of Sevastopol, which was part of the General Non-Party Ukrainian Organization. According to available data, in 1905/1906 the organization "Kobzar" either began legal activities under the leadership of Levko Matsiievych or started any at all but data from Matsiievych's biography in 1906–1908 does not allow us to claim that he led the organization "Kobzar" or engaged in public activities in Sevastopol at all. From 1905 to 1907, the organization "Kobzar" was the center of the Ukrainian national and public movement, which united servicemen of the Black Sea Fleet and civilians of Sevastopol. In March–April 1917, virtually all members of the organization "Kobzar" joined the Main Council of the Ukrainian Black Sea Community. Subsequently, existing in various forms under German, Bolshevik, Denikin and Wrangel rule in Crimea, the Ukrainian national formation of Sevastopol ceased to exist in the late 1920s with the establishment of Soviet power on the peninsula.

Keywords: *Crimea; Sevastopol; organization "Kobzar"; Ukrainian intellectuals; Levko Matsiievych.*

До кінця нез'ясованим лишається питання про час виникнення та період існування організації української інтелігенції Севастополя «Кобзар», заснованої на початку ХХ століття. Метою цієї розвідки є спроба заповнити наявну прогалину в історії українського населення Криму на матеріалах спогадів очевидців тогочасних подій [3; 7; 13] та праць сучасних дослідників [1; 5; 11; 12; 15].

Безпосередньо діяльність організації «Кобзар» пов'язується з ім'ям одного з найвидатніших активістів українського національного руху Севастополя, конструктором-підводником, теоретиком і практиком військового літакобудування Левком Мацієвичем. До Севастополя у 1901 р. він прибув фактично на заслання після того, як за революційну діяльність був відрахований з останнього курсу механічного відділення Харківського технологічного інституту і за постановою Особливої наради від 19 лютого 1901 р. опинився під постійним поліційним наглядом.

Ставши службовцем Севастопольського порту та беручи участь у розробках та будівництвах інженерних споруд і воєнних суден, Левко Мацієвич фактично проводив українізацію офіцерського оточення разом зі своїм інститутським товаришем Олександром Коваленком, який до нього належав безпосередньо. Молоді люди започаткували самодіяльний робітничий театр у севастопольському Народному домі, добираючи виключно український репертуар вистав [11]. У своїх працях дослідник українського культурного життя в Криму Олекса Нирко подавав псевдоніми, якими Левко Мацієвич і Олександр Коваленко послуговувалися у своїй творчій діяльності – Журбенко та Мова; зокрема, під псевдонімом Олександр Мова Коваленко друкував літературні твори та репортажі в українських часописах (наприклад, у «Літературно-науковому віснику»). Також у працях Нирка зазначалося, що Коваленко став режисером гуртка любителів драматичного

мистецтва при Народному домі після смерті його попереднього керівника Л. Розумного [12, с. 4].

Існує припущення, що в 1901 р. на базі театрального гуртка, яким керували Мацієвич і Коваленко, постала конспіративна українська організація, члени якої заснували відділення серед службовців порту та інших урядових установ, а також матросів та вояків Севастопольського гарнізону, в подальшому долучившись до українізації місцевих військових частин [14]. Очевидно, що ця організація могла не мати конкретної назви. У своїх спогадах видатний діяч українського національного руху Євген Чикаленко зазначав, що з 1901 р. Загальна безпартійна українська організація, яка існувала з 1897 р. по 1904 р., почала складатися з об'єднаних автономних громад, одна з яких була у Севастополі [6, с. 248]: можемо припустити, що йдеться про організацію, очолювану Мацієвичем і Коваленком.

Слід зазначити, що Левко Мацієвич був також організатором і учасником вечорів пам'яті Тараса Шевченка, які влаштовувалися в будинку Севастопольського міського зібрання. Спогади про ці заходи, що відбувалися за фінансової підтримки севастопольської меценатки Євгенії Муркен у 1902 та 1903 роках, залишив український письменник Борис Лазаревський, який у той час був секретарем Севастопольського військово-морського суду і брав участь в обох вечорах на запрошення Мацієвича [9, с. 90–96].

У 1904 р. начальник Таврійського жандармського управління двічі повідомляв про таємний нагляд над Левком Мацієвичем на підставі агентурних вказань на те, що він «поширено агітував»

серед робітників Севастопольського порту [11]. Який характер мала ця агітація, однозначно стверджувати не можемо, однак припускаємо, що вона була пов'язана з відродженням власної ідентичності серед українського населення Криму.

У 1905 р. в Російській імперії відбулася революція, що мала на меті здобуття громадянських прав і свобод, у тому числі мовно-культурних. До цієї боротьби долучився й опосередковано причетний до організації «Кобзар» севастопольський «малоруський» гурток любителів драматичного мистецтва, члени якого подали доповідну записку до комісії, утвореної для усунення утисків друкованого слова. Посилаючись на указ царя Миколи II від 25 грудня 1904 р., яким приписувалося переглянути обмежувальні для прав «іногородців» чинні постанови, члени гуртка, що «поставив собі за мету дати бідному класові населення розумну і здорову розвагу в години відпочинку», запевнили, що завжди ставилися з «природною болісною чуйністю» до утисків українського слова, зокрема драматичної літератури, з часів Емського указу 1876 р., які призвели до скорочення репертуару українського театру майже вдвічі, через що діяльність колективу було обмежено та ускладнено. Відтак члени гуртка клопотали перед комісією щодо перегляду законів про друк з метою зрівняння прав українського слова з правами інших мов і наріч та дозволу постановок у народному театрі всіх незаборонених українських п'єс [10, с. 62–63].

Саме революційний 1905 рік дослідники нерідко вказують роком появи організації «Кобзар». Так, наприклад, Ігор Гриценко, характеризуючи організацію

як «конспіративний український гурток», вказує, що вона діяла з 1905 р. під керівництвом директора Севастопольської державної жіночої гімназії В'ячеслава Лашенка. Серед постійних членів цього гуртка дослідник перелічує таких майбутніх видатних офіцерів українського флоту: полковник Володимир Савченко-Більський (на той час – командир севастопольського флотського півекіпажу), корабельний інженер капітан 2 рангу Микола Неклієвич, полковник військово-морського судового відомства Вадим Богомолець, вже згаданий лейтенант військово-морського судового відомства Борис Лазаревський та інші. За його словами, гурток «після виходу з підпілля швидко став провідником українського руху на Чорноморському флоті»: наприкінці березня 1917 р. за ініціативою його членів у Севастополі були скликані перші збори українців-моряків, а 7 квітня 1917 р. – другі, на яких було обрано Головну Раду Української Чорноморської Громади [5]. Таким чином, дослідник подає 1917 рік для «Кобзаря» як час «виходу з підпілля». Такої ж думки й історик Станіслав Цалик, який зазначає, що гурток «Кобзар», утворений, за його даними, у 1905 р., «вийшов із підпілля» на початку доби Українських національно-визвольних змагань у 1917 р. [15].

В окремих джерелах можна натрапити на твердження про те, що організація «Кобзар» почала легальну діяльність у 1906 р.; тоді ж її очолив Левко Мацієвич. Однак севастопольський краєзнавець Володимир Проценко стверджував, що «Кобзар» як просвітницька організація була створена щойно в березні 1906 р.; тоді ж її керівником буцімто був обраний Мацієвич, який з 1906 р. працював у Севастопольському військово-морському

відомстві. За даними В. Проценка, Мацієвич проводив активну громадську діяльність у Севастополі до 1908 р., після чого переїхав до Санкт-Петербурга для організації військового літакобудування; долучившись до петербурзької української громади, Мацієвич матеріально підтримував севастопольську організацію «Кобзар», яку очолив вже згаданий В'ячеслав Лашенко [1] – хоча, якщо звернутися до даних Ігоря Гриценко, останній мав бути не лише наступником Мацієвича, а й попередником. У пізніших розвідках Володимир Проценко спирався вже на інші дані, згідно з якими біля витоків «Кобзаря» ще у 1903 р. стояв соратник Левка Мацієвича капітан Іван Ревуцький (1833–1910) [2]: якщо прийняти ці дані за істину, роком створення «Кобзаря» навряд чи доводиться вказати будь-який інший рік, пізніший за 1903-й.

Певним чином прояснити неузгодженість у хронології існування організації «Кобзар» та у питанні щодо змін її керівництва могло б звернення до життєпису Левка Мацієвича. Так, відомо, що в 1906 р. він закінчив кораблебудівне відділення Миколаївської військово-морської академії в Санкт-Петербурзі, у 1907 р. – спецкурс навчального загону підводного плавання в Лібаві (сучасна назва – Лієпая, Латвія). У червні 1907 р. Мацієвич був відряджений до міста Кіль у Німеччині, а в грудні того ж року призначений спостерігачем за спорудженням субмарин у Санкт-Петербурзі [11]. Враховуючи таку інтенсивність праці та робочих відряджень, у період 1906–1908 рр. Левко Мацієвич навряд чи міг вести активну діяльність у Севастополі. Можемо припустити, що він або був призначений головою «Кобзаря» номінально, або виконував обов'язки

керівника організації протягом нетривалого терміну.

Вочевидь, підстави спиратись на 1905 р. як відправну точку існування організації «Кобзар» надають окремі спогади сучасників і очевидців тогочасних подій у Севастополі. Зокрема, службовець Чорноморського флоту Святослав Шрамченко зазначав, що український гурток «Кобзар» існував у місті «ще з 1905 року» [13, с. 26–29]. В ранній версії спогадів українського геополітика Лева Биковського роком створення «Кобзаря» вказується також 1905-й [8, с. 1274–1286], однак у пізнішій версії подається вже 1907-й: саме з цього року, за твердженням мемуариста, в гуртку зосереджувався «значний український національно-громадський рух серед цивілів і моряків» [7, с. 80–120].

Цілком вірогідно, що Биковський вказав 1907 р. як дату заснування «Кобзаря», спираючись на опрацьовані ним спогади генерал-хорунжого Володимира Савченка-Більського. Саме з цього року їхній автор, за власним зізнанням, та його «великий приятель» підполковник Микола Неклієвич «довго приглядалися, що за люди ввійшли до цього гуртка, а особливо – яка була його президія»; зрештою, вони переконалися, що до президії увійшли «дуже порядні люди, що любили свою батьківщину так, як учив Шевченко», і лише у 1910 р. стали її членами за результатами таємного голосування, після чого, за твердженням Савченка-Більського, праця гуртка «зараз же пішла більш інтенсивним кроком» [3, с. 1373–1376]. Таке тенденційне подання інформації могло бути продиктоване бажанням приписати собі певні заслуги, пов'язані з діяльністю організації; зробити таке припущення дає можливість

також загальний тон спогадів. Звертаючись до наведених вище тез Ігоря Гриценка, пересвідчуємося, що Савченко-Більський та Неклієвич не могли бути постійними членами «Кобзаря» принаймні в 1905–1907 рр., а за великим рахунком – до 1910 р.

У виданні «Український військовий флот 1917–1918» від 1941 р., яке фактично є передруком з двотомної «Історії українського війська» І. Крип'якевича та Б. Гнатевича (Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. 576 с.), зазначалося, що український гурток «Кобзар» під керівництвом В'ячеслава Лашенка існував у Севастополі «ще з-перед 1905 року» [16, с. 3–4]. Послугуючись новітнім перевиданням «Історії українського війська» (Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992), Ігор Гриценко однозначно стверджує, що «Кобзар» діяв з 1905 р., однак дані з інших джерел свідчать про значно раніші терміни. Так само не можемо однозначно погодитися з поданими у вказаному виданні й інтерпретованими дослідником твердженнями про те, що організація «вийшла з підпілля» лише під час революції 1917 р.: більш вірогідною видається версія щодо початку публічної діяльності «Кобзаря» у 1905–1906 рр. На окрему увагу заслуговує той факт, що 1 лютого 1913 р. градоначальник Севастополя затвердив статут заснованого музично-драматичного гуртка «Український Кобзарь у Севастополі» [4], який, вочевидь, був пов'язаний з організацією «Кобзар». Проте, за даними Володимира Проценка, сама організація піддавалася переслідуванням з боку імперських урядовців у 1914–1917 рр. [1]. Відтак

можемо припустити, що 1917 рік був для «Кобзаря» датою другого виходу з підпілля.

Всі дані спогадів і досліджень сходяться в одному – на новій формі існування організації «Кобзар» після революції в березні 1917 р. Зокрема, Володимир Савченко-Більський згадував, що коли до Севастополя дійшли новини про державний переворот у Санкт-Петербурзі, того ж вечора президія гуртка «Кобзар» зібралася на засідання для напрацювання спільної позиції щодо поточних подій. За одностайним рішенням негайно було підготовано заклик до українців Севастополя гуртуватися в Українську Чорноморську Громаду. Наступного вечора після анонсу в неназваному місцевому часописі (ймовірно, «Крымский вестник») представники української громади Севастополя зішлись до жіночої гімназії на збори, під час яких голова президії «Кобзаря» В'ячеслав Лашенко порушив питання визнання самостійності та незалежності України та гуртування Чорноморської Громади [3, с. 1373–1376]. Ці збори відомі як «менші»; при цьому зазначалося, що вони були скликані за ініціативою «старого» гуртка «Кобзар». Згодом, у квітні 1917 р., відбулися «величаві» збори моряків-українців Чорноморського флоту, після яких склад Ради Української Чорноморської Громади став стабільним: її головою було обрано В. Лашенка, заступниками голови – вчителя М. Коломійця та матроса М. Пащенка, головою військової секції – М. Неклевіча, головами освітньої секції – В. Лашенка та В. Савченка-Більського, головами агітаційно-пропагандивної секції – підполковника В. Богомольця та матроса

М. Пащенка, головою господарської секції – І. Лихоноса [16, с. 5–6].

У своїх працях Володимир Проценко стверджував, що «нова національна течія» організації «Кобзар» відродилася у квітні 1918 р., коли група Армії УНР під керівництвом полковника Петра Болбочана увійшла до Криму; тоді українська інтелігенція Севастополя відновила громадську організацію, яку очолив учитель української мови Терещенко. Проте наведені вище факти дають можливість припускати, що Севастопольська Українська Чорноморська Громада навесні 1917 р. стала саме наступною формою існування організації «Кобзар», оскільки фактично всі члени її президії увійшли до ради Громади. Також Проценко додав, що «Кобзар», нібито відроджений у 1918 р., було ліквідовано наприкінці 1920 р. під час встановлення радянської влади в Криму [1].

Таким чином, можемо стверджувати, що організація української інтелігенції Севастополя «Кобзар» бере свій початок з 1901 р. Саме відтоді службовці Чорноморського флоту Левко Мацієвич і Олександр Коваленко проводили українізацію офіцерського оточення та портових робітників у складі конспіративної організації, що постала на базі очолюваного ними гуртка любителів драматичного мистецтва при Народному домі, члени якого під час Революції 1905 р. домагалися скасування утисків українського друкованого слова. Цілком вірогідно, що організація могла бути однією з об'єднаних автономних громад, які входили до Загальної безпартійної української організації (1897–1904). 1905 рік у багатьох джерелах вказується як час виникнення гуртка «Кобзар»: цілком

можливо, що тоді організація отримала конкретну назву і почала діяти легально. Переважно її діяльність пов'язується з ім'ям інженера-конструктора Левка Мацієвича, який був одним з активних діячів українського національного руху Севастополя на початку ХХ століття: попри наявні повідомлення про його обрання головою «Кобзаря» у 1906 р. і перебування на цій посаді до 1908 р., нема підстав стверджувати, що він міг очолювати севастопольську організацію в зазначений період з огляду на постійні відрядження та нечасту присутність у місті. З 1905 р. по 1917 р. на посаді голови «Кобзаря» фактично перебував директор Севастопольської державної жіночої гімназії В'ячеслав Лашенко. У дослідженнях нерідко стверджується, що організація «Кобзар» вийшла з підпілля під час чергової революції у Російській імперії в березні 1917 р., проте існують дані про затвердження статуту заснованого музично-драматичного гуртка «Український Кобзарь у Севастополі» в лютому 1913 р., а також про те, що в 1914–1917 рр. організація «Кобзар» зазнавала переслідувань з боку імперських урядовців; відтак можемо припустити, що у 1917 р. «Кобзар» вийшов з підпілля вдруге. На початку доби Українських національно-визвольних змагань організація «Кобзар» де-факто змінила форму існування, оскільки у квітні 1917 р. майже всі члени її президії увійшли до Ради Севастопольської Української Чорноморської Громади. Зважаючи на суперечливість фактів, датованих подальшими періодами, можемо припускати, що організація існувала у різних формах упродовж окупації Криму німецькими військами, більшовицьким, денікінським, врангелівським та іншими

режимами. Проте однозначним є той факт, що вона припинила своє існування наприкінці 1920 р. зі встановленням радянської влади на півострові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володимир Проценко. Народження української хвилі у Севастополі. *Слово Просвіти*. № 21 (450). 22–28 травня 2008 р.
2. Володимир Проценко. Наша історія озветься в дітях. *Слово Просвіти*. № 21 (710). 30.05–05.06.2013 р.
3. Володимир Савченко-Більський. Початок споминів. *Визвольний Шлях*. Лондон, 1959. Кн. 12/72 (146).
4. Всякі звістки. *Рада*. № 16. 2 лютого 1913 р.
5. Гриценко І. В. Український флот Центральної Ради в 1917 році. *Чорноморська безпека*. 2010. № 4 (18).
6. Євген Чикаленко. Зібрання творів і листів у семи томах. Том 1. Київ: РАДА, 2003. 432 с.
7. Лев Биковський. На кавказько-турському фронті. Спомини з 1916–1918 рр. *Праці Інституту дослідів Волині. Волиніяна XVIII*. Вінніпег – Денвер, 1968.
8. Лев Биковський. Українці в Трапезунді в ХХ столітті. *Визвольний Шлях*. Лондон, 1963. Кн. 11–12 (191).
9. Небо Левка Мацієвича: спогади, листи, фото. Київ: Темпора, 2016. 255 с.
10. Новое ходатайство. *Кіевская старина*. Годъ двадцать четвертый. Томъ LXXXIX. Апрель 1905 г.
11. Олександр Рудяченко. Левко Мацієвич. Великий принц. *Укрінформ*. 01.01.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3377126-levko-macievic-velikij-princ.html>
12. Олексій Нирко. Ялтинська «Українська Трупа». Наукове видання. Львів, 2015. 44 с.
13. Святослав Шрамченко. Божа кара (із споминів). *Українське козацтво*. Ч. 2 (20) за квітень–червень 1972 р.
14. Сергій Конашевич. Український театр у Криму: давня та сучасна історія. *Голос*

Криму. *Культура*. 09.10.2020. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/ukrainskyj-teatr-u-krymu-davnia-ta-suchasna-istoriia/>

15. Станіслав Цалик. Блог історика: 1917 рік. Як починалися українські збройні сили. *BBC News Україна*. 5 травня 2017. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-39805758>

16. Український воєнний флот 1917–1918. Львів: Українське видавництво, 1941.

REFERENCES

1. PROTSENKO, V. (2008). The birth of Ukrainian wave in Sevastopol. *Slovo Prosvity* (The Word of Enlightenment). #21 (450), May 22–28th. [in Ukr.]

2. PROTSENKO, V. (2013). Our history will resonate with children. *Slovo Prosvity* (The Word of Enlightenment). #21 (710). May 30th – Jun 5th. [in Ukr.]

3. SAVCHENKO-BILSKYI, V. (1959). The beginning of memories. *Vyzvolnyi Shliakh* (The Liberation Way). London. Vol. 12/72 (146). [in Ukr.]

4. All Sorts of News. *Rada*. #16 (February 2, 1913). [in Ukr.]

5. HRYTSENKO, I. (2010). Ukrainian Navy of Central Rada in 1917. *Chornomorska bezpeka* (The Black Sea security). #4 (18). [in Ukr.]

6. CHYKALENKO, Ye. (2003). *Collection of works and letters in seven volumes*. Vol. 1. Kyiv: RADA, . 432 p. [in Ukr.]

7. BYKOVSKYI, L. (1968). On the Caucasian-Turkish front. Memories from 1916–1918. *Pratzi instytutu doslidiv Volyni* (Proceedings of the Volyn Research Institute). *Volyniyana XVIII*. Winnipeg – Denver. [in Ukr.]

8. BYKOVSKYI, L. (1963). Ukrainians in Trapezund in XX century. *Vyzvolnyi Shliakh* (The Liberation Way), Vol. 11–12 (191). London. [in Ukr.]

9. *The sky of Levko Matsiievych: memories, letters, photo*. Kyiv: Tempora, 2016. 255 p. [in Ukr.]

10. The New Petition. *Kiievskaia starina* (The Kyivan Antiquity). 24th year. Vol. LXXXIX, April 1905. [in Ukr.]

11. RUDYACHENKO, O. Levko Matsiievych. The Great Prince. [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3377126-levko-macievic-velikij-princ.html> [Accessed 1 Jan. 2022]. [in Ukr.]

12. NYRKO, O. (2015). “The Ukrainian Troupe” of Yalta. Lviv, 44 p. [in Ukr.]

13. SHRAMCHENKO, S. (1972). The Lord’s punishment (from the memories). *Ukrayinske kozatstvo* (Ukrainian Cossacks). Vol. 2 (20). [in Ukr.]

14. KONASHEVYCH, S. The Ukrainian theatre in Crimea: ancient and modern history. [online] *Holos Krymu. Kultura* (Voice of Crimea. The culture). Available at: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/ukrainskyj-teatr-u-krymu-davnia-ta-suchasna-istoriia/> [Accessed 9 Oct. 2020]. [in Ukr.]

15. TZALYK, S. The historian’s blog: year 1917. How the Ukrainian armed forces began. [online] *BBC News Ukraine*. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-39805758> [Accessed 5 May 2017]. [in Ukr.]

16. *Ukrainian Navy in 1917–1978, 1941*. Lviv: Ukrainian publishing house. [in Ukr.]